

**"זה יצרו מבחוץ וזו יצרה מבפנים":
היבטים מגדריים של התשוקה המינית בספרות חז"ל**

חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה

**אסתר פישר
היחידה ללימודים בינתחומיים
התכנית ללימודי מגדר**

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

עבודה זו נעשתה בהדרכת

פרופ' אלישבע באומגרטרן

מן המחלקה להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו

באוניברסיטה העברית בירושלים

ופרופ' ישי רוזן-צבי

מן המחלקה ללימודי התרבות העברית באוניברסיטת תל אביב

תקציר

עבודה זו עוסקת בשיח של חז"ל על מיניות נשים מתוך השוואתה לשיח המקביל על מיניות גברים. העבודה בוחנת את מאפייני המיניות הנשית העולים מתוך ספרות חז"ל: מהן הנחות היסוד העומדות בבסיס מאפיינים אלו; באילו אופנים דומה המיניות הנשית למיניות הגברית ובאילו אופנים היא שונה ממנה; מה היחס בין המקורות האגדיים למקורות ההלכתיים העוסקים בהיבטים המגדריים של המין והמיניות בספרות חז"ל. הנחת המוצא של העבודה היא שספרות חז"ל היא ספרות פטריארכלית; היא נכתבה על ידי גברים עבור קהל קוראים גברי, ולכן עוסקת לרוב בגברים. משום כך ההבניה המגדרית הרווחת אצל חז"ל רואה בגבר סובייקט בעל צרכים, רצונות ותשוקות, ואילו באישה היא רואה אובייקט שייעודו למלא את צרכי הסובייקט ואת תשוקותיו. עם זאת לטענתי מאפיין זה אינו מוחלט בתרבויות פטריארכליות בכלל ובתרבות חז"ל בפרט. כיוון שספרות חז"ל היא רב-רובדית ופוליפונית, היא טומנת בחובה יותר מאשר צורה אחת להבניה מגדרית. מתוך הבנת הפוטנציאל הטמון בריבוי הקולות בספרות חז"ל, המחקר הנוכחי בוחן את ההבניות המגדריות של המיניות בספרות זו. המחקר מתמקד בטקסטים המרכזיים והקנוניים של תקופת חז"ל, דהיינו החיבורים שנוצרו ונערכו בין המאה הראשונה לספירה למאה השביעית לספירה בארץ-ישראל ובבל. ההנחה היא שהדיונים המתועדים בספרות זו היו בעלי תפקיד כפול בעולמם של חז"ל: הם ביטאו את הקודים התרבותיים על אודות מגדר שרווחו בתקופתם, אך בה בעת גם לימדו גברים ונשים מי הם, מה טיבם וכיצד עליהם לנהוג; הם שיקפו תפיסות על אודות המציאות אך גם יצרו מציאות.

עבודה זו מפגישה בין שני תחומי מחקר: האחד הוא מחקר ספרות חז"ל והשני – ביקורת מגדר, אשר אחד מענפיה המרכזיים הוא חקר הגוף והמיניות. המפגש בין תחומים אלה הוביל בשנים האחרונות לפיתוח מחקר מגדרי בספרות חז"ל, שבו נטועה עבודה זו.

רקע תאורטי וסקירת ספרות

הדורות האחרונים בחקר חז"ל הניבו אסכולות מחקריות בעלות מתודות ואסטרטגיות קריאה מגוונות. כל אחת מהאסכולות הציבה יסודות חשובים לחקר ספרות חז"ל אשר תורמים לפרשנות היצירה הבודדת. המגמות המרכזיות שעליהן נשען המחקר הנוכחי הן האסכולה הפילולוגית-היסטורית, הקריאה ספרותית במקורות חז"ל וחקר התרבות והשיח.

האסכולה הפילולוגית-היסטורית: הנוסח, הלשון וההקשר הספרותי והריאלי הוגדרו על ידי האסכולה הפילולוגית-היסטורית למחקר התלמוד כאבני יסוד לכל פרשנות לספרות חז"ל; אי-אפשר להכיר את לשון חז"ל כראוי ללא מחקר יסודי של נוסח כתביהם. עם זאת הודות להתקדמות המחקר הפילולוגי התלמודי בדורות האחרונים, בירור הנוסח הפך למשימה אפשרית. כתוצאה מכך בעיית הנוסח אינה חייבת להוביל בהכרח להימנעות מוחלטת מעיסוק בשאלות פרשניות, ספרותיות ותרבותיות. מחקר זה מתבסס אפוא על עבודה טקסטואלית של בחינת הנוסח, הלשון וניתוח המקבילות והעריכה, אך רואה בכלים אלו אמצעי ולא מטרה.

קריאה ספרותית במקורות חז"ל: התפנית ביחס לטקסט התלמודי כאל טקסט ספרותי מושפעת בין השאר מהאסכולות התאורטיות בחקר הספרות והתרבות, אשר החלו להתפתח בשנות השמונים של המאה העשרים. בהשראת אסכולות אלו ומתוך התנגדות לאסכולות בחקר חז"ל אשר התמקדו בתולדות התהוות הטקסט ולא במשמעויות העולות ממנו, פיתח יונה פרנקל במהלך שנות

השבעים והשמונים תחום חדש במחקר ספרות חז"ל. על פי פרנקל, סיפורי התלמוד הם טקסטים בעלי אופי דידקטי; מטרתם להעביר מסרים רעיוניים והשקפת עולם לקהל שומעיהם או קוראיהם ולא לתעד אירועים שקרו במציאות. משום כך ראוי לגשת אליהם באמצעים ספרותיים ורטוריים, ולא בכלי המחקר המקובלים במחקר ההיסטורי.

שיטתו הספרותית של פרנקל העמיקה את ההבחנה עתיקת היומין בין תחומי ה"הלכה" וה"אגדה" בספרות חז"ל. זה כמה עשרות שנים אפשר לזהות בחקר חז"ל צמצום משמעותי בפער בין תחומים אלו, המתבטא בין השאר בזליגה מתודולוגית מתחום האגדה לתחום ההלכה ולהפך. כך למשל בחקר הסוגיות ההלכתיות בתלמוד יש הכרה במקומה המרכזי של העריכה ונתינת משקל לעיצוב הסופי של הסוגיה כיצירה ספרותית עצמאית. על כך נוספה גם קריאה המתמקדת במבנים ספרותיים, במילות מפתח, בבחירות לשוניות ועוד. גם המחקר הנוכחי עוסק במקורות חז"ל על שלל סוגותיהם (פרשנות חז"ל למקרא, הדיונים ההלכתיים ומעשי חכמים) באמצעות שימוש במתודולוגיות הרבות המשותפות להם, ומתוך הנחה שרק בחינתם יחד מציבה תמונה שלמה של תפיסת העולם של חז"ל.

ביקורת תרבות וחקר השיח: איתור משמעויות בטקסט וניתוחן ייעשו במחקר זה גם באמצעות שימוש בכלי המחקר שגובשו בעשורים האחרונים בתחום לימודי התרבות, בראשם חקר השיח שפיתח מישל פוקו.¹ "חקר השיח" הוא מושג המתייחס לכלל ההיגדים, לכללים שלפיהם היגדים אלה נוצרים ולתהליכים המביאים להפצת היגדים אלה ולהדרת אחרים. בהשראת תפיסה זו התפתחה האסכולה המחקרית הקרויה "ההיסטוריצוזם החדש". אסכולה זו גורסת שספרות ואמנות הן פרקטיקות מוגדרות, אשר אמנם מובחנות מפרקטיקות חברתיות אחרות אך בה בעת מעורבות בהן, ובאמצעותן התרבות מארגנת את ייצור המשמעות והערכים. ביישום מתודות ההיסטוריצוזם החדש בספרות חז"ל אתבסס על המסד שהניח דניאל בויארין, מראשוני חוקרי חז"ל אשר אימצו את התיאוריות החדשות של ביקורת הספרות והתרבות במאה העשרים. בויארין ביקש לייצר חלופה לשתי המגמות המתודיות שרווחו במחצית השנייה של המאה ה-20 בחקר ספרות חז"ל: המגמה ההיסטוריציסטית, המחפשת בסיפור התלמודי את גרעין האמת ההיסטורית-ריאלית; והתפיסה הספרותית, הרואה בסיפור התלמודי בדיה שיש לנתח בכלים ספרותיים בלבד וללא התייחסות להקשר ההיסטורי.

התיאוריות הספרותיות שנסקרו לעיל נבנו כל אחת על גבי קודמותה, כתגובה או כהשלמה לה. מחקר זה ישתמש במגוון ובעושר המתודי בחקר ספרות חז"ל מתוך התאמתו לטקסט הנדון ולאופיו הייחודי; המחקר יעסוק הן בטקסטואליות של ההיסטוריה והן בהיסטוריה של הטקסטים.

הביקורת הפמיניסטית וחקר המגדר

מקובל לומר שביקורת הספרות הפמיניסטית צמחה והתפתחה מתוך התנועה הפמיניסטית הפוליטית, אך במידה רבה הייתה התנועה הפמיניסטית כבר מראשיתה בעלת סממנים ספרותיים; היא הכירה בחשיבותם של דימויי נשים שהפיצה הספרות, וסברה שחיוני לצאת נגד דימויים אלו ולערער על סמכותם ועל הגיונם הפנימי. בשנות השבעים של המאה העשרים הושקעו עיקר המאמצים של ביקורת הספרות הפמיניסטית בחשיפת המכניזמים של הפטריארכיה, כלומר בהבניית התודעה של גברים ונשים שהנציחה אי-שוויון בין המינים. בנוסף, הלכה והשתרשה

¹ פוקו, ארכיאולוגיה.

בתיאוריה הפמיניסטית בשנים אלה ההבחנה בין המושגים "מין" ו"מגדר". המונח "מגדר" מבסס את העמדה שבכל הנוגע למה שקרוי "הבדלים בין המינים" ישנו מרכיב פיזיולוגי וקבוע לעומת מרכיב התנהגותי וחברתי ומשתנה. אלא שקביעות מעין אלו, המניחות שאפשר להגדיר "מין" כעובדה ביולוגית צרופה, עוררו אף הן ביקורת אשר הביאה לגל חדש של תיאוריות פמיניסטיות ומגדריות. לפי תאורטיקניות מהגל החדש גם תפיסת הגוף מושפעת מהבניות חברתיות מגדריות; כדברי ג'ודית באטלר: "סכימה גופנית אינה פשוט תכתיב הנכפה על גופים שכבר עוצבו, אלא חלק מיצירתם ועיצובם של גופים".²

אחד התחומים המרכזיים שבהם מתבטא המשטור החברתי כלפי גופן של נשים הוא המיניות. לטענת קתרין מקינון, "המיניות עבור הפמיניזם היא מה שהעבודה עבור המרקסיזם: דבר ששייך לאדם יותר מכול ובה בעת נגזל ממנו יותר מכול".³ מחקר מגדרי של המיניות מתבסס על העמדה הפוקויאנית שאין מיניות בטבע, ושושג זה וכל הנורמות הנלוות אליו הם תוצאה של חברות. ההנחה שהמיניות היא תוצר של מערך נורמות, פרשנויות, הגדרות ואיסורים הנוצרים בתרבות מסוימת בזמן נתון תעמוד ביסוד מחקר זה.

מחקר חז"ל ומגדר

השינויים במחקר חז"ל אשר נסקרו לעיל לצד התפתחות הביקורת והמחקרים הפמיניסטיים הביאו בעשורים האחרונים למחקר ספרות חז"ל מנקודת מבט מגדרית. אף על פי שחקר המגדר בספרות חז"ל צעיר יחסית בשנים, אפשר כבר להצביע על שלבים שונים ועל מגמות שונות בתחום מחקר זה. אפשר לומר שמרכז הכובד המחקרי השתנה מהשאלה אם חז"ל מדירים נשים או מיטיבים עמן לשאלה היכן וכיצד הם עושים זאת. שינוי המגמה מתאפיין גם במעבר מעיסוק בנשים לעיסוק ביחסים מגדריים ובהוויות מגדריות. למחקרים הללו משותפת בחינת ההלכות וההיגדים לא רק בהקשר לתפיסות המובעות בהם וליחסם לנשים, אלא גם בהקשר לידע המגדרי המקודד בהם ולדרך שבה הם מלמדים גברים ונשים מה טיבם וכיצד עליהם לנהוג. אחד מהתחומים הספציפיים שנבחנו בחקר המגדר של חז"ל בהקשר זה הוא הגוף והמיניות. ספרו של דניאל בויארין "הבשר שברוח: שיח המיניות בתלמוד", שפורסם בראשית שנות התשעים, היה אבן דרך וסממן מובהק למגמה מחקרית זו. חיבור זה סלל במידה רבה את הדרך למחקרים רבים שבאו בעקבותיו ובהשראתו. פריצת הדרך של חיבור זה ניכרת הן במישור המתודולוגי והן בהקשר הספציפי של חקר הגוף והמיניות בספרות חז"ל. במחקרים החלוציים של חקר המיניות בחז"ל עלה העיסוק במגדר ובאופן ספציפי בנשים אגב דיון כללי בנושא המיניות,⁴ ואילו מחקרים מאוחרים יותר מציבים את חקר השיח על אודות הגוף הנשי במוקד מחקריהם ומבקשים לבחון דרכו את כלכלת המגדר אצל חז"ל. הדור הראשון של חוקרי המיניות בחז"ל עסקו בעיקר במין ובגוף האנושי (קרי: הגברי) ומתוך כך גם במגדר; ואילו הדור הבא במחקר התמקד במגדר ועסק בשיח על אודות הגוף והמין כאתר אחד מני רבים לכינונו.

ההבניה מגדרית שהודגשה במחקר עד כה נסובה סביב שאלת הפיתוי והשליטה. העיסוק בשאלה זו העלה שחז"ל מייחסים הן לגברים והן לנשים יצר מיני; אך אתוס כיבוש היצר מכוון לגברים בלבד, ואילו הנשים נותרות שביות בידי יצרן. רוב חוקרי המיניות בספרות חז"ל לא העמידו

² באטלר, גופים נחשבים, עמ' 469.

³ מקינון, תשוקה וכוח, עמ' 229.

⁴ כמו בעבודותיהם של איילברג-שוורץ, פרא; ביאל, ארוס; בויארין, הבשר; סטלאו, תבשיל.

במוקד התעניינותם את המיניות הנשית, לפחות לא בהיבטים שאינם מקבילים למיניות הגברית. המחקר הנוכחי מסיט את מוקד הדיון מניסיון לתאר את מאפייני המיניות (הגברית) לדיון בהיבטים המגדריים של המיניות. היסט זה, עדין ככל שיהיה, הוא צעד נוסף בהבנת תפיסת חז"ל באשר למיניות נשים; הוא מאפשר לגלות דגשים חדשים שאין להם מקבילה בשיח על אודות גברים.

פרקי העבודה

העבודה עוסקת בכמה היבטים ומאפיינים של המיניות הנשית ובהשוואתם למיניות הגברית. המחקר אינו מתיימר להציג תמונה מקיפה וכוללת של נושא מורכב זה, והוא מתמקד בכמה היבטים. ההתמקדות מאפשרת קריאה צמודה ויסודית בטקסטים ומיצוי של מאפייני השיח העולים מהם.

הפרק הראשון בעבודה עוסק בפרשנות חז"ל לפסוק "וְאֵל אִשָּׁה תְּשׁוּקָתָהּ וְהוּא יִמְשַׁל בָּהּ" (בראשית ג 16). פרק זה עוקב אחרי פרשנות חז"ל למרכיב אחד מתוך הסיפור המיתולוגי המקראי ואחר האופנים השונים שבהם הנחילו חז"ל לעצמם ולדורות אחריהם את המיתולוגיה המקראית על אודות תוצאות האכילה מעץ הדעת בכל הנוגע ליחסים בין המינים. הפסוק והפירושים השונים עליו מרכזיים בניסיון לתאר את השיח של חז"ל על אודות המיניות הנשית משתי סיבות: (א) זהו האזכור המפורש היחיד של תשוקת נשים במקרא; (ב) זהו חלק מסיפור החטא והגירוש מגן עדן, שהוא סיפור מכוון ומיתולוגי בתרבות היהודית בכלל ובתרבות חז"ל בפרט. פרק זה מתמקד בפרשנויות חז"ל למונח המקראי "תשוקה" וכן במרכיב הקללה בפרשנויות אלו. שתי שאלות עומדות במוקד עיוננו: מהי תשוקתן של נשים ומה טיבה, והאם אכן היא נתפסת כקללה? מוטיב הקללה הוא מאפיין ייחודי לשיח על אודות המיניות הנשית; לפסוק זה, העוסק במיניות נשים בהקשר של קללה וכתוצאה מחטא, אין מקבילה גברית. פרק זה בוחן כיצד (אם בכלל) התמונה המגדרית המובחנת העולה מפסוקי המקרא, ולפיה התשוקה המינית של האישה היא קללה, מתבטאת בפירושי חז"ל לפסוק זה.

העיון העלה שהתשובה לשאלה "מה קללה יש בתשוקתן של נשים" מורכבת ולא אחידה: כמה ממקורות חז"ל אכן אינם מקשרים את התשוקה הנשית לחטא ולקללה, אלא מתארים אותה באופן ניטרלי ואף חיובי; במקורות חז"ל יש שתי אפשרויות למשמעות האטימולוגית של המונח "תשוקה": (א) שעבוד; (ב) משיכה מינית. הבדל זה קיים גם ברבדים הקדומים יותר בפרשנות המקרא. אשר לחיבור התשוקה לחטא ולקללה: מתוך מקורות חז"ל שנבחנו אין מקור המקשר את עצם קיומה של תשוקה מינית נשית לקללה ולעונש. גם המקורות אשר הבינו את הצלע "ואל אישך תשוקתך" במשמעות "משיכתך המינית היא אל אישך" והדגישו את היותה קללה או גזרה, הסבירו את המרכיב השלילי בעצם החיבור של תכונה נשית זו עם נתון נוסף: אישה מתרחק מהבית בשל צרכי פרנסה; תשוקה זו מובילה לצער הלידה; קללת התשוקה המינית הנשית היא בכך שהיא נשלטת על ידי בעלה. יתרה מזאת: מכמה מהמקורות עלה שהתשוקה הנשית לא רק שאינה קללה, אלא היא דרכו של עולם.

מהעיון עלה גם שכמה ממקורות חז"ל מפקיעים מפסוק זה את מיניותו באמצעות הסבר התשוקה במשמעות שיבה ושליטה המסמלות יחסי כוח והיררכיה. בכמה מהדרשות טושטשו ההבדלים האטימולוגיים בין הפירושים השונים האפשריים למונח תשוקה – שליטה או משיכה מינית; בכך הידקו הדרשות את הקשר בין מיניות ושליטה, המייצג הבניה פטריארכלית מובהקת. לעומת זאת ראינו גם דרשות אשר בעיסוקן בפסוק זה דווקא הגבילו את השליטה הגברית בנשים,

או לפחות תיארו אותה בהסתייגות. עמדות מעין אלה מייצגות "התנגדות לפטריארכיה" אשר אפשר לאתר לעתים בטקסטים קנוניים.

הפרק השני עוסק בהבניה המגדרית של המבט המיני. בפרק זה נבחנות הבניית הגבר כמביט והאישה כמושא המבט וההשלכות של הבניה זו על השיח הפרשני בתלמוד. כמו בפרק הקודם, גם כאן הראיתי שלמרות התשתית המקראית המתארת חלוקת תפקידים מגדרית בינארית ומובחנת, אפשר לאתר עמדות חז"ל שבהן יש ריכוך של הבניה מגדרית זו. בעקבות זאת טענתי שהתמונה הבינארית של הגבר המביט על האישה – האובייקט הנחשק – אינה התמונה הבלעדית. גם בנוגע להתכסות מפני המבט נבחנות ההבניות המגדריות הנלוות לדרישה זו: מהן הסיבות להתכסות גברים ונשים? האם אלו סיבות שונות או דומות? עד כמה ההתכסות קשורה למבטים המיניים?

למרות תפוצתה של חלוקת התפקידים הבינארית שבה הגבר הוא המתבונן והאישה היא מושא המבט, זו אינה החלוקה היחידה בעת העתיקה. לשם דוגמה, בז'אנר המכונה "הרומנים היווניים" יש הסתכלות הדדית – הן הנשים והן הגברים הם בעלי מבט; ואילו באתוס של הספרות הנוצרית הקדומה, בעיקר זו העוסקת במרטיריות, גברים וגם נשים שואפים להיות מחוסרי מבט. מכך עולה שבסביבה התרבותית שהקיפה את חז"ל היו הבניות אלטרנטיביות בתיאורי התשוקה המינית של גברים ונשים, ובתוכן גם התייחסויות מגוונות למבט המיני המשתוקק ולהיבטיו המגדריים.

בחלקו הראשון של הפרק נבחנים שני סיפורים תלמודיים על גברים המביטים במבט חושק. כמו בתיאוריה של מבקרת הקולנוע הפמיניסטית לורה מאלווי, גם בסיפורים אלו בעל המבט הוא בעל התשוקה; מבטו מכונן את הבניית המיניות ואת חלוקת התפקידים המגדרית. בשני הסיפורים התלמודיים שהוצגו בפרק המבט הגברי המיני עומד במוקד העלילה וחלוקת התפקידים המגדרית היא אחידה: בעל המבט הוא הגבר. בשני הסיפורים ברור שהמבט אינו הסתכלות תמימה אלא ייצוג לתשוקה מינית, ובשניהם האישה היא מושא המבט ולכן אינה משמיעה את קולה ואת רצונותיה. עם זאת לטענתי אופן העריכה של סיפורים אלו בסוגיות התלמודיות מראה כיצד רוסנו סיפורי הקיצון בתהליך הדיון והעריכה והוכפפו לנורמות הלכתיות מקובלות. סיפורים אלו מדגימים דרגות שונות בהתמודדות עם החרדה ועם החשש מפני המבט המיני הגברי. מול תיאור המבט כעוצמתית, חובק כול וכמעט מחוסר רסן – עומדת תמונה של מבט מיני מרוסן, כפוף לגדרי הלכה ומדגיש את האחריות ואת השליטה של בעל המבט.

פרק זה בוחן גם את מידת הימצאותם של קולות אלו בשיח ההלכתי בחז"ל מתוך עיון בדיונים על האפשרות להתיר את המבט הגברי בנסיבות מיוחדות. הפרק בוחן סוגיות הלכתיות שונות שבהן שאלת הסתכלות של גברים בנשים עולה בעקיפין: הסתכלות גברים בכלה בשבעת ימי כלולותיה; הסתכלות בגויה; התבוננות במערומי הנסקלת והסוטה; שאלת קידושי אישה על ידי שליח מבלי שהחתן המיועד רואה אותה. בסוגיות אלו הדגשתי את המהלך של דחיקת העמדה החרדה פחות מפני המבט הגברי, אשר על פי הצהרתה בסוגיה אחת לפחות "אינה חוששת להרהור (עברה)". ההצעה להתיר את המבט מתוך היעדר חשש יכולה להתפרש בשני אופנים: אין חוששים להרהור כי במקרים אלו ההסתכלות אינה מינית; אין חוששים להרהור כי אפשר לשלוט בהרהורים מיניים ולכן אין צורך לאסרם. בין כך ובין כך עמדה זו נדחת לשולי הדיון ומצמצמת את פער המגדר הבינארי; עולה ממנה מגמה לצמצום המרכזיות של המבט המיני הגברי.

בפרק זה נקראו "נגד הכיוון" מקורות חז"ל העוסקים בהבניית הגבר המביט באישה מושא המבט. בקריאת סוגיות הלכתיות שונות שבהן נדונה הסתכלות גברים ונשים הובלטו האפשרויות הפרשניות שלא נבחרו ושנדחקו לשולי הדיון. מול העמדה הרווחת, האוסרת ומגבילה את המבט המיני הגברי והחרדה מאיבוד השליטה בו, יש קול אלטרנטיבי ולפיו לא תמיד יש לאסור הסתכלות גברים בנשים; לעתים אפילו צריך לעודדה. דחיקת קול זה הותירה את הגישה אשר מתייחסת בחומרה רבה למבט הגברי המיני ואשר אינה מתירה אותו גם בנסיבות מיוחדות כגישה בלעדית. אחת התוצאות של מגמה זו היא הרחבת ההבניה המגדרית הבינארית של המבט והתשוקה: ככל שמועצם המבט הגברי המיני – בולט יותר היעדר מבט נשי ומודגשת יותר הדרישה מהאישה לכסות את עצמה מפני המבט הגברי. אך ברוח דבריו של בויארין ש"העניין הקובע הוא כישלון של הנרטיב ליצור תמונה קוהרנטית ולא הצלחתו"⁵, לצד מרכזיות המבט הגברי וההתכנסות הנשית מפניו ביקשתי להראות שתמונה מגדרית זו אינה קוהרנטית. עיון בשאלת הסיבות לכיסוי הגוף הראה דוגמה ל"כישלון של הנרטיב": בסוגיה הלכתית מרכזית העוסקת בכיסוי הגוף הנשי עולה תמונה סימטרית יותר של הסיבה לכיסוי הגוף הגברי והנשי מטעם שכינתי "סיבה דתית" – לעומת הסיבה המינית, המנמקת בדרך כלל את כיסוי הגוף הנשי. בשתי הסוגיות בבבלי ובירושלמי שעסקו ב"עגבות אין בהן משום ערווה" העירום נדון בהקשר של אמירת דברים שבקדושה (הפרשת חלה וקריאת שמע), והדיון התייחס לעירום גברי ונשי כאחד. הדיון עסק בחובה לכסות את האיברים המוצנעים בזמן אמירת דברים שבקדושה, ונראה שהוא אינו קשור למבט אנושי אחר. מסקנת הפרק היא שההבניה הבינארית של ההסתכלות המינית הגברית וסכנותיה משמשות גורם רב השפעה בתהליכים הפרשניים אצל חז"ל הדוחק כל ניסיון להציב אלטרנטיבה. לעומת זאת באשר להבניות המגדריות על ההתכנסות מפני המבט יש הבניה מגדרית אלטרנטיבית היוצרת תמונה סימטרית יותר בין גברים ונשים.

הפרק השלישי עוסק במרכיב בשיח המיניות של חז"ל שלא זכה לתשומת הלב הראויה במחקר עד כה – המרכיב הפיזיולוגי. פרק זה בוחן את השאלה כיצד הבינו חז"ל את הפיזיולוגיה של התשוקה המינית אצל נשים וכיצד תיארו אותה, והוא עומד על המשמעויות התרבותיות של תיאורים אלו. הפרק מתמקד במרכיב אחד בפיזיולוגיה המינית: מיפוי הגוף הנשי והגברי כפי שעולה מהדיונים של חז"ל בהפרשות הגניטליות ובמידת הקשר של הפרשות אלו לעוררות מינית. בבסיס הדיון של חז"ל עומדים הפסוקים בפרק טו בספר ויקרא, שבהם קיימים בו זמנית שני מבנים ספרותיים חלופיים: האחד הוא מבנה כיאסטי שבו מוצגות הפרשות הזכר כמקבילות להפרשות הנקבה; השני הוא מבנה ממורכז שמבליט את ההפרשה הזכרית של הזרע ואשר שאר ההפרשות (הזב, הזבה והנידה) שוליות לו. שני המבנים הספרותיים הללו מייצגים דגמים מגדריים שונים: המבנה הכיאסטי מסמל מודל סימטרי ולפיו ישנן שני ורסיות של אותו מין – לכל אחד מהם הפרשה נורמלית והפרשה פתולוגית. לעומתו המבנה הממורכז מחדד את ההבדלים בין הפיזיולוגיה הגברית לנשית, ומסמל מודל בינארי. במרכז מודל זה עומד המין הזכרי: ההפרשה הנורמלית שלו, הזרע, היא נקודת הייחוס. בניגוד אליו למין הנקבי יש מערכת הפרשות שאינה מתמיינת בקלות לנורמליות ופתולוגיות; שתי ההפרשות נתפסות במידה רבה כחריגות (בלשון המקרא "זבות").

פרק זה מברר אילו מהמודלים הללו קיבלו ביטוי והדגשה בפרשנות חז"ל לפסוקים; באיזה אופן נעשית השוואה אצל חז"ל בין ההפרשות הגבריות (הזב והמוציא שכבת זרע) להפרשות הנשיות

⁵ בויארין, **הבשר**, עמ' 168.

(הזבה והנידה). עיון במדרשי התנאים לפרק טו העלה שלושה אופני השוואה בין הזב והזבה: מקורות המתייחסים אל שני המקרים כאחד; מקורות שבהם ההשוואה היא הנחת היסוד ומוצגים בהם הבדלים וגם דמיון; מקורות המתמקדים בהבדלים בין הזב לזבה.

בדרשות הספרא יש גם אנלוגיות בין הזב לנידה. המעבר מאנלוגיות בין הזבה לזב לאנלוגיות בין הנידה לזב מעיד שעבור בעל הספרא הזבה והנידה שייכות למרחב הלכתי דומה ואין הבחנה מהותית ביניהן. באנלוגיה בין הזב לנידה יש הבנייה של זהות נשית: הזב מוגדר כמי שיש לו הפרשה מאיבר "מת" (מחוסר זקפה), והשוואת הנידה אליו מנתקת בין ההפרשה שלה לפעילות מינית. הזב, הזבה והנידה מתאפיינים בהיותם "מחוסרי תשוקה"; להפרשותיהם אין קשר לעוררות מינית. השוואת הנידה לזבה ולזב משבשת במידה רבה את התמונה הסימטרית המבחינה בין ההפרשות הלא רגילות (הזכרית והנקבית) להפרשות הרגילות. דרשות מעין אלו ממשות את הפוטנציאל הפרשני העולה מתוך המבנה הממורכז של הפרק המקראי שבו מסביב לגבר בעל ההפרשה הרגילה עומדות ההפרשות הלא רגילות: הזב, הנידה והזבה.

אחת הדוגמאות המרכזיות להעצמת ההבדלים הפיזיולוגיים בין גברים ונשים היא מוטיב הפנים והחוף בשיח של חז"ל. מוטיב זה מוצג כתוצאה מההבדל המקראי בין הזב – המתואר כמי ש"זב מְפֹשֵׁר", לנידה – שעליה נאמר "דָּם יִהְיֶה זָבָה בְּפִשְׁרָה". הבדל זה באותיות השימוש היה מקור לדרשות רבות בחז"ל שהניבו מסקנות הלכתיות שונות. לטענתי דרשות אלו עומדות גם ברקע הקביעה המגדרית באשר להבדל מהותי בין היצר המיני הגברי ליצר המיני הנשי בתלמוד הבבלי: "זה יצרו מבחוץ, וזו יצרה מבפנים" (מסכת כתובות ס"ד ע"ב). היגד זה מבחין בין מאפייני התשוקה הגבריים והנשיים, אך יש לשים לב לשימוש במונח "יצר" עבור שני המינים. לצד השימוש במונח משותף לתיאור המיניות הגברית והנשית, המייצג מהלך מדמה, ישנה גם קביעה על ההבדל ביניהם, המייצגת את התפיסה הבינארית.

עיון בטרמינולוגיות נוספות בשיח התלמודי על אודות ההפרשות הגניטליות כמו "דם חימוד", "הרגשה" ו"זרע נשי" העלה תמונה דומה. טרמינולוגיה שמקורה בפיזיולוגיה הגברית עברה לשימוש בהקשר של פיזיולוגיה נשית. תופעה זו בולטת בעיקר ברבדים המאוחרים של הבבלי, והיא מתאפיינת בהמשגה המדמה בין המינים ומבנה את הפיזיולוגיה הנשית מתוך הצבת המודל הפיזיולוגי הגברי בתור נקודת הייחוס; הפרשת הזרע קשורה לעוררות מינית. עם זאת ברוב ההעברות הללו נשמרת הבחנה מרכזית בולטת בין הנשי לגברי: בדם החימוד ההפרשה המינית הנשית היא טהורה, ואילו המקבילה הגברית טמאה; ההקבלה בין הרגשה של נשים לזו של גברים הייתה חלקית: באשר להרגשה של יציאת ההפרשה היה דמיון, אך המובן של הרגשה כעוררות מינית נשמר לגברים בלבד. הסתמא קבע שלנשים אין הרגשה מסוג זה; כפי שראינו, גם היצר מקבל מאפיינים שונים: היצר הגברי הוא חיצוני, מועצם ונראה לעיני כול, ואילו היצר הנשי הוא פנימי ואינו נראה. השימוש במונחים הלקוחים מהפיזיולוגיה הגברית כדי לתאר נשים לצד הדגשת ייחודן ושונותן מבסס את ראשוניות הגבר ואת קדימותו, ובכך את התכונות המוגדרות נשיות כחריגות, אחרות ושונות. תפיסה זו היא פיתוח של המבנה המקראי הממורכז של ויקרא טו. מבנה זה העמיד את הגבר בעל הזרע כציר המרכזי של הפרק, כששאר בעלי ההפרשות מוצגים ביחס אליו.

לעומת זאת בדוגמת "הזרע הנשי" עלה הרושם שההקבלה היא אכן מלאה: ההזרעה הנשית מוצגת כקשורה לעוררות מינית, כמו במודל הגברי. זהו מקרה של סימטריה מינית המזכירה את אפשרות המבנה הכיאסטי והסימטרי של ויקרא טו. הסבר לפער זה יכול להיות שהתופעות הפיזיולוגיות של דם חימוד והרגשה קשורות לעוררות מינית כשלעצמה, ואילו רק הדין בזרע הנשי

מוצג כקשור באופן ישיר לנושא הפירון. מכך עולה שהשונויות בין המינים נשמרת כשמדובר בתשוקה מינית וביצר per se; אך בתחום הפירון, המסוכן פחות והחיוני לקיום החברה, המבנה הסימטרי והדומה מוסיף להתקיים.

אחרית הדבר לעבודה קושרת את חלקיה השונים באמצעות הרחבה והעמקה בשאלת הדמיון והשוני בין המינים. הפסוק המקראי שעמד ביסוד הפרק הראשון בעבודה מציג הבדלים עמוקים בין המינים. באחרית הדבר בחנתי מה עלה בגורל הבדלים אלו בפרשנות חז"ל בעזרת הבחנות וניתוחים שהעלה דניאל בויארין בערך האנציקלופדי "מגדר" בספר *Critical Terms for Religious Studies*.⁶

בבסיס הערך עומדות שתי תפיסות יסוד בתיאוריה הפמיניסטית המודרנית בנוגע לדמיון ולשוני בין המינים המיוצגות באמצעות משנתם של התאורטיקניות הצרפתיות מוניק ויטיג ולוס איריגרי. ויטיג טוענת שכל הבדל בין המינים הוא תוצר של הבניה תרבותית, ואילו איריגרי מייצגת אסכולה המכונה לעתים "מהותנית" (essentialist), הטוענת לקיום הבדלים "טבעיים" בין גברים לנשים. אלא שבמקום לראות בתכונות ייחודיות אלו נחיתות ואחרות, איריגרי קוראת להכרה בייחודם של המאפיינים הנשיים ובערכם. בויארין טוען שפיצול זה בתיאוריה הפמיניסטית העכשווית, יסודותיו בפיצול הקדום בין היהדות הרבנית לנצרות הקדומה: היהדות הרבנית מחויבת לתפיסה של מין טבעי; הנצרות הקדומה, לעומת זאת, מייצגת שאיפה ל"טרנסנדנטיות מגדרית" שבה "אין זָכָר וְלֹא נְקֵבָה פִּי כְלֶכֶם אֶחָד אַתֶּם בְּמִשִּׁיחַ יְשׁוּעָה", כדברי פאולוס באגרת אל הגלטיים.⁷ מהניתוח של בויארין עולה שיש קשר הדוק ביהדות הרבנית בין כמה עמדות יסוד: (1) תפיסה גופנית (embodieness); (2) קיום מלכתחילה של שני מינים; (3) תפקידים מגדריים מובחנים ויחסים היררכיים בין גברים לנשים. לעומת זאת, בנצרות הקדומה עולה התמונה ההפוכה: (א1) תפיסה רוחנית; (א2) יצור א-מיני קדום; (א3) אפשרות תאורטית לפחות לביטול היררכיות מגדריות באמצעות התכחשות לגופניאמיני.

לאורך פרקי העבודה הודגמו הבניות מגדריות של הבדלים בין המינים התואמות את תפיסת חז"ל כפי שהיא מוצגת במאמרו של בויארין. דוגמאות אלו משקפות תפיסה מגדרית פטריארכלית של שונות; בכולן מודגשים לא רק ההבדלים בין המינים, אלא גם היררכיה חברתית המתבטאת במוטיבים כמו שליטה, טומאה והחפצה. עם זאת ובשונה מהצגתו המכלילה של בויארין, הדגשתי לאורך העבודה גם את קיומן של עמדות אחרות המייצגות תמונת מצב סימטרית הנוטה יותר לדמיון מגדרי. גורלן של עמדות אלו אינו אחיד: כמה מהן נדחו ונדחקו לשולי הדיון, אך כמה מהן נותרו בסוגיות כאלטרנטיבות של ממש.

המודלים התאורטיים של ויטיג ואיריגרי, כמו האופן שבו הציג בויארין את תפיסת חז"ל והנצרות, הם מודלים דיכוטומיים: מודל הדמיון מזה ומודל השונות מזה. התמונה העולה מעבודה זו בנוגע למגדר שבמיניות אינה תואמת אף מודל במובהק, ומשום כך גם אינה תואמת תיאוריה מגדרית ספציפית. מיפוי ההבניות המגדריות של המיניות במחקר זה העלה דוגמאות הן להבניית דמיון מגדרי, הן להבניית שוני מגדרי והן למה שאני מכנה "דוֹמָה אבל שוֹנָה". דוגמה מובהקת ל"דומה אבל שונה" עלתה בדיונים בפיזיולוגיה המינית. כפי שהראיתי בפרק השלישי, המודל שעל פיו נגזרה ותוארה הפיזיולוגיה הנשית היה המודל הגברי; אך ההבדלים המגדריים נשמרו באמצעות

⁶ בויארין, *מגדר*.

⁷ גלטיים ג 28.

המאפיינים הייחודיים המיוחסים למיניות נשים, ובראשם היעדר ביטוי מוחצן לתשוקתן: נשים הן נעדרות מבט מיני; "אינן בנות הרגשה" במובן של עוררות; "אינן תובעות בפה"; יצרן "בפנים". מהמחקר עולה שההבניות המגדריות של המיניות אצל חז"ל נעות על הציר שבין דמיון לשוני. בהיעדר מודל מגדרי מובהק שאליו אפשר להכניס את החשיבה של חז"ל על אודות המיניות, נראה לי שהשאלה החשובה אינה איזה מודל או איזו תיאוריה פמיניסטית תואמים את תפיסת המגדר של חז"ל, אלא מתי חז"ל מדגישים שוני ומתי הם מדגישים דמיון; ליתר דיוק, מתי ישנה נטייה על הציר לכיוון הדמיון ומתי הנטייה היא לכיוון השוני. חוקרי מגדר בעשורים האחרונים עסקו רבות בגורמים החברתיים והאידיאולוגיים העומדים ביסוד בחירה תרבותית להדגיש דומות או שוני בין המינים. בעזרת תובנותיהם על תרבויות בנות זמננו אני מציעה כמה יסודות מחשבתיים העשויים לשמש רקע לתנועה על הציר שבין דמיון ושוני בשיח המגדרי של חז"ל על אודות המיניות, ואף לסמן כיוונים להמשך המחקר.

קתרין מקינון מדגישה את היחסים ההדדיים בין "שוני" ו"שלטון".⁸ מקינון מראה עד כמה תפיסות חברתיות בכלל ותפיסות משפטיות בפרט קושרות באופן עמוק בין דמיון זהות ובין שוויון זכויות, עד כי האחד הופך לתנאי לקיום השני. על פי תפיסה פטריארכלית רווחת, תחילה היו הבדלים טבעיים בין המינים ובעקבותיהם באה השליטה. מקינון טוענת לקיום סדר כרונולוגי אחר: תחילה הייתה שליטה, ואז הומצאו או הודגשו ההבדלים על ידי התרבות כדי להצדיקה. באמצעות התיאוריה של מקינון אפשר להבין מדוע בדיונים על היצר המיני יש נטייה להדגשת השוני המגדרי: הן בשל הצורך בסדר הפטריארכלי של כינון יחסים הטרוסקסואליים היררכיים והן בשל הצורך בשליטה וריסון של היצר המיני. הניסיון לרסן את שנדמה כבלתי ניתן לריסון – התשוקה המינית – מחייב סדר חברתי הנשמר באמצעות הדגשת הבדלים מגדריים, המובילים לרוב גם להיררכיה מגדרית.

מקינון ותאורטיקניות נוספות טוענות שתיאוריות תרבותיות על אודות ההבדלים בין המינים הן לרוב תולדה של השקפות עולם רחבות יותר. כפי שעלה ממאמרו של בויארין, בנצרות הקדומה ובתרבות חז"ל התפיסה על אודות ההבדלים בין המינים קשורה באופן עמוק לתפיסותיהם השונות לגבי ה"רוחני" וה"גשמי". בתפיסת חז"ל הדו-מיניות באה לעולם כחלק בלתי נפרד מיצירת עולם גשמי ואנושי. בפרפרזה על דברי מקינון אפשר לומר שאצל חז"ל הייתה תחילה "גופניות", ורק אחריה ובעקבותיה הודגשו ההבדלים בין המינים. מכאן עולה שתפיסתם המורכבת של חז"ל על אודות הגופניות והיחס לגשמי ולרוחני היא הבסיס והמפתח להבנת השקפותיהם באשר למגדר ולמיניות.

תאורטיקנים אחרים מתחום ביקורת המגדר מעמידים ביסוד שאלת הדמיון והשוני בין המינים את העידוד להטרוסקסואליות, למשפחה ולפריון. טענתה הנחרצת של באטלר שביסוד התפיסה החברתית של המגדר עומדים "האינטרסים של ההבניה הטרוסקסואלית ושל הסדרת המיניות במסגרת פונקציית הרבייה" מסבירה את ההדגשה התרבותית של ההבדלים בין המינים.⁹ עם זאת אין תמימות דעים בתיאוריות השונות של ביקורת המגדר בשאלה מה מעודד יותר פריון – הדגשת השוני או הדגשת הדמיון. ממחקר זה עלה שהדוגמה המובהקת לנטיית חז"ל לדמיון מגדרי הייתה בדיון על אודות האישה המזרעת, כלומר במיניות המשרתת את הפריון. בהנחה שבתשתית

⁸ כשם מאמרה "Difference and Dominance" שהתפרסם בשנות התשעים.
⁹ באטלר, צרות של מגדר, עמ' 338.

של תפיסת חז"ל אכן עומדת גישה חיובית ומעודדת לפיריון, דוגמה זו לסימטריה מגדרית משמשת אמצעי לעידוד ההטרסקסואליות והפיריון.

הנטייה לכיוון הדמיון והאחידות בין המינים עלתה גם בדיונים על אודות המיניות בהקשרים של יחסי אדם-אל. הצעתי הייתה לראות בדמיון המגדרי בהקשר זה ביטוי לתפיסת חז"ל באשר לצלם אלוהים המופיע בבראשית א 27: "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם". בתשתית התפיסה המגדרית הסימטרית של חז"ל עומדת ההבנה שצלם אלוהים כפי עולה מפסוק זה מייצג את הרב-מיניות של האל. כיוון שאלוהים ברא את האדם בצלמו וה"אדם" הוא זכר ונקבה – גם צלם אלוהים הוא שילוב בין זכר ונקבה. זוהי דוגמה להזנה ההדדית העדינה והסמויה הקיימת לעתים קרובות בין הסוציולוגי לתאולוגי: תפיסה תאולוגית ולפיה יש להידמות לאל ה"דו-מיני" מתקשרת להדגשת הדמיון בין המינים ולהתרחקות מההבחנה הבינארית ביניהם.

ההסברים שהוצעו הם בגדר הצעות ראשוניות הדורשות ליבון והעמקה. משימה זו ובחינת האפשרות להסברים נוספים ראויות להרחבה במחקר עתידי. במוקד מחקר זה עמדה המיניות; מחקרים עתידיים עשויים לבחון אם ציר הדמיון והשוני, כתחליף למודלים דיכוטומיים של קצוות, משמש מפתח מועיל לבחינת אתרים נוספים של הבניית מגדר.